

MARKT EN ZIEL

*Jaarrede voor de Verenigde Vergadering van de
Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen
gehouden op 21 mei 2007*

Frits van Oostrom, president KNAW

Dit schilderij kent u allemaal: het hangt in onze Rembrandtzaal, en werd 340 jaar geleden voor ditzelfde Trippenhuys gemaakt als monumentaal schouwstuk door Ferdinand Bol. Het is het portret van Johanna de Geer, echtgenote van Hendrick Trip, en hun twee kinderen Cecilia en Laurens. Hier zien we, op een ander beroemd schilderij van Ferdinand Bol, hun echtgenoot en vader Hendrick Trip. Bij wijze van patricisch staatsieportret heeft het hier stellig ook in huis gehangen, maar sindsdien is het beland in het Museum voor Schone Kunsten te Brussel. Maar ongeveer een maand geleden kreeg ik weet van nog een portret van Hendrick Trip door Ferdinand Bol, alweer op het royale formaat van een schouwstuk en vast en zeker ooit ook voor het Trippenhuys bestemd – maar thans hangende in het Museo de Arte van Ponce, aan de zuidkust van Puerto Rico. Mijn kennis van deze derde Ferdinand Bol die met ons stadspaleis verbonden is, dank ik aan een galante brief van een van onze leden, die samen met zijn vrouw dit schilderij in 2003 op reis door Puerto Rico bij het bezoek aan het museum in Ponce tegenkwam. Tegen mijn gewoonte in noem ik nu even geen naam, want ik breng deze casus op als een exemplaar van de talloze waardevolle contacten die ik het afgelopen jaar heb mogen ondervinden. Meer nog dan in het eerste jaar heb ik mij in dit middenjaar van mijn presidentschap gerealiseerd wat een bijzondere functie dit eigenlijk is. Het brengt je op aparte plaatsen, uiteenlopend van staatsbanketten tot de middenstip van stadion Feyenoord. Maar meer voldoening dan de plaatsen geven de contacten met bijzondere personen, en dan denk ik in de eerste plaats aan de leden van dit genootschap. Ik wil u oprecht danken voor alle kennis, wijsheid en ook uitgesproken hartelijkheid die ik in het afgelopen jaar van zo velen onder u heb mogen ervaren.

Maar goed, belangrijk is niet zozeer wat dat voorbije bestuursjaar voor mij persoonlijk heeft betekend als wel wat wij als collectief hebben gedaan – en dat is veel geweest, durf ik te zeggen. Zo bracht de Akademie een maand geleden haar vijftiende wetenschapsverkenning uit, en wel over de archeologie.¹ Ik kan lectuur ervan van harte aanbevelen, al was het maar omdat het mij niet zou verbazen als minstens de helft van deze zaal ooit archeoloog heeft willen worden: samen met astronomie is archeologie waarschijnlijk een jeugdliefde van heel veel wetenschappers. Maar vooral is het rapport zo boeiend, omdat het duidelijk maakt hoe veel er kan veranderen in een vak dat ogenschijnlijk enkel maar hoeft door te graven. Die dynamiek van de moderne archeologie is in de eerste plaats een intrinsieke, dankzij het veel betere instrumentarium; en lectuur van de verkenning doet weer eens beseffen hoe vaak wetenschappelijke vooruitgang samenhangt met de vooruitgang der techniek. Maar even dynamisch, en zeker niet alleen verheugend, zijn de veranderingen in de context van de archeologische wetenschap in Nederland.

Er werken in Nederland duizend professionele archeologen. Als u dat veel vindt, bedenk dan dat slechts vijftig hiervan aan universiteiten zijn verbonden, en dat die dus met zijn vijftigen de studie van de prehistorie, de Egyptenaren, Grieken en Romeinen en Azteken, Dorestad en nog zo wat moeten beredden. Daarnaast zijn bij Nederlandse gemeenten honderd stadsarcheologen in dienst, die het lokale ondergrondse erfgoed hoeden. De overige 850 archeologische arbeidsplaatsen zijn te vinden in de commerciële sector. De bloei daarvan is een recente ontwikkeling. Sinds het verdrag van Valletta uit 1992 (in de wandeling dikwijls verdrag van Malta genoemd) zijn bij grote bouwprojecten zoals nieuwbouwwijken en wegeaanleg opgravingen verplicht, op kosten van de projectontwikkelaars. Dat werk wordt uitbesteed aan 75 onderling zwaar concurrerende bedrijfjes die inmiddels 90 procent van de opgravingen in Nederland verzorgen. Daar werken vakkundige en toegewijde mensen, maar men hoeft echt geen marxist te zijn om aan te voelen dat ze tempo moeten maken en vooral niet te veel op zoek gaan naar complicaties en verrassingen. Want eigenlijk moet de opdrachtgever natuurlijk iets heel anders met die grond, en dus voldoet men tegen zo laag mogelijke kosten aan de wettelijke verplichtingen. Dat resulteert in massa's data; de paar universitaire archeologen zijn op geen stukken na voldoende om ze te analyseren, te minder aangezien de universitaire staven voor archeologie de laatste tien jaar met een kwart zijn ingekrompen. De sterk gegroeide archeologische bedrijven doen het echter evenmin: die moeten immers betaalde meters maken en zijn dus al weer elders aan de gang. Het gevolg is een archeologische boterberg, en wat oprecht bedoeld was als een bijdrage aan cultuur en wetenschap leidt in de praktijk tot veel symbolisch handelen. Archeologen zijn vooral nodig om het bouwterrein, zoals dat treffend is gaan heten in de wereld van projectontwikkelaars, 'archeologievrij' te maken. Bedoeld om al te gretig winstbejag te temperen, is het verdrag van Valletta zelf prijs

¹ *De toren van Pisa rechtgezet. Over de toekomst van de Nederlandse archeologie.* Amsterdam, 2007.

gegeven aan marktwerking, en heel de archeologische wetenschap daarbij. In plaats van intellectueel leidend en voedend te zijn, verschuift zij naar de marge van het archeologische bestel en heeft zij, als wij niet oppassen, mopperend het nakijken.

Hoe de markt vandaag de dag interfereert met de wetenschap – het is een welbekend en wijdvertakt verschijnsel dat naast heel veel kansen ook heel wat spanningen oproept. Ieder van ons kent uit de eigen omgeving voorbeelden, uiteenlopend van al te goed bewaarde geheimen zoals de archeologie, via het subtiele spel rond meer en minder welkome uitkomsten van beleidsgevoelig onderzoek in de sociale wetenschappen, tot aan het grote, publieke geheim van de geneeskunde, alwaar de farmaceutische industrie een nauwelijks nog gezond te noemen invloed heeft. En bij dat laatste gaat het mij niet zozeer om spiegeltjes en kralen op congressen, en zeker niet om het verschijnsel van publiek-private samenwerking als zodanig, die ook heel veel moois kan brengen. Wel zorgelijk vind ik het als uit internationaal vergelijkend metaonderzoek tevoorschijn komt dat de resultaten van commercieel gesponsord medisch onderzoek significant former en positiever worden geformuleerd dan vergelijkbaar *onafhankelijk* onderzoek, en dat wetenschappelijke studies in opdracht van farmaceutische bedrijven aantoonbaar gunstiger uitpakken voor deze financiers dan hetzelfde onderzoek betaald uit minder belanghebbende bron. Ook omtrent deze zaken heeft onze Akademie trouwens een rapport uitgebracht dat nog te weinig aandacht heeft gekregen.²

Nu valt van de markt in zekere zin niet anders te verwachten dan dat zij haar werk doet, en dat is nu eenmaal expanderen en penetreren – en daarom gaat het ook niet aan die markt goedkoop de schuld te geven. Wij zijn er als wetenschappers zelf bij, op zijn minst met onze integriteit of laten we zeggen (in afwachting van het betoog van Schuyt) met onze ziel. Dat is althans de stelling die ik vandaag zou willen poneren: het infiltreren van de markt in universiteit en wetenschap is des te makkelijker en eenzijdiger gegaan, omdat wetenschappers, en zeker ook hun bestuurders, te weinig ruggengraat hebben getoond, ja sterker nog: te vaak hebben gedacht dat zij er op vooruit zouden gaan als zij het academische lichaam bloeddoping zouden toedienen met modern marktdenken. Als gevolg daarvan zit het inmiddels dieper dan wat scheefgroei her en der; misschien nog net niet in de genen maar wel in de bloedbaan.

Het sprekendste symptoom van deze infiltratie is onze taal, die fijne thermometer van de tijdgeest. Zo bont als 's rijks gemeenten maken wij het misschien niet. Daar spreekt men inmiddels met droge ogen over de 'productgroep groen' wanneer men de plantsoendienst bedoelt, en de personeelsadvertenties van het rijk vormen voor mij inmiddels een vast, tragikomisch nummer in de zaterdagkrant. Dan leest men bijvoorbeeld hoe de gemeente Ridderkerk op zoek is naar een 'programmamanager', en daarbij zichzelf als volgt afficheert: 'De gemeente Ridderkerk is een gemeentelijke organisatie met circa 320 medewerkers. De kerncompetentie van Ridderkerk kan worden geformuleerd als *het opbouwen en in stand houden van vertrouwen door Persoonlijke ervaringen, Aanhoudende Aandacht voor Ridderkerkers en Samenwerking (PAARS)*. Afgeleide competenties zijn: klantgerichtheid, integraliteit en resultaatgerichtheid. De ambtelijke organisatie wordt gekenmerkt door een matrixstructuur met enerzijds een platte hiërarchische lijn en anderzijds een programmastructuur waarin ontwikkelopgaven van de organisatie middels projectmanagement worden opgepakt.'³

Het kan dus altijd erger, maar bij de universiteit kunnen we er inmiddels ook wat van. Bedrijfsvoering, facilitair bedrijf, bedrijfsmatig werken, bedrijfscultuur, managementteam, onderwijsrendementen, *outsourcen*, capaciteitsgroepen, prestatieafspraken, *ranking*, targets, holdings, *control*, concern, *stakeholders*, projectmanager, output, procesmanagement, marketing, corebusiness, HRM-beleid, elkaar ergens op afrekenen, productieve onderzoekers, hersenen als grondstof, kennis als product – het zijn vertrouwde termen in de universitaire omgang. Helemaal gewend zijn wij aan het gegeven dat er bijna ongemerkt van één rang zeer veel meer gekomen zijn aan Nederlandse

² *Wetenschap op bestelling. Over de omgang tussen wetenschappelijke onderzoekers en hun opdrachtgevers.* Amsterdam, 2005. Zie ook J.W.M. van der Meer e.a.: 'Independent medical research?', *The Netherlands Journal of Medicine* 65 (2007), p. 124-126.

³ De advertentie is te bezichtigen op de website van de gemeente. Met dank aan Martin Sommer van *de Volkskrant*; zie diens column 'Zin in maatwerk?', 3-5-2007.

universiteiten: directeuren. De kennelijke relevantie en begeerlijkheid van deze titel zijn in onze wereld exponentieel toegenomen. De faculteit die ik in 1982 verliet, had één directeur, die wel zo wijs was zich secretaris van de faculteit te noemen; bij terugkomst twintig jaar later trof ik niet meer studenten, maar wel 21 directeuren. Ik schat dat mijn universiteit als geheel minstens honderd directeuren telt, en de universitas neerlandica zeker meer dan duizend. En let wel, die intocht van directeuren liep niet synchroon met de schaalvergroting van de universiteiten: die laatste speelde zich af in de jaren zeventig, terwijl de wildgroei aan directeuren pas zijn hoogtepunt bereikte in de late jaren negentig, dus zo'n beetje toen de studentengeneratie uit de jaren zeventig, die destijds bij wijze van spreken alles wilde worden behalve directeur, op het kussen kwam.

Inmiddels hebben wij directeuren communicatie, directeuren marketing en facilitair bedrijf, en directeuren buitenland en ICT en strategie. Minstens zo veelbetekenend is de proliferatie aan hoogleraren die zich tegenwoordig tooien met de titel van directeur onderwijs of onderzoek. Ze lijken niet meer weg te denken, met hun kleine stafjes voor hun eigen ondersteuning. Zij doen oprecht hun best, en tonen in elk geval voor de duur van hun aanstelling onwrikbaar geloof in sturing van bovenaf en controle en verantwoording als middel. En dan wordt terminologie gemakkelijk tot filosofie. Want wie directeur wordt gaat zich ernaar gedragen, en dat wil zeggen directieven uitdenken, en controleren of ze worden nageleefd. Vooral waar het op zichzelf nobele beginsel meten is weten een monsterverbond aanging met schrik voor het inhoudelijke oordeel, heeft dit geleid tot de verheerlijking van het getal, en liefst het grote en het groeiende. En wat niet telbaar is, telt niet. Het leidt ten diepste tot het overschaduwden van doel (kwaliteit) door middel (meting).

Dit zijn natuurlijk zeer verraderlijke mechanismen, met een hoge kans op pervertering, zoals wij allen weten. Want onderzoekers moeten uiteraard wel productief zijn, maar niemand onder ons zal ook maar een moment staande houden dat iemand die dertig artikelen per jaar produceert daarom een betere onderzoeker, laat staan geleerde, is dan iemand met drie; of dat de docent die braaf de studiewijzer aanhoudt en bij wie 90 procent slaagt een betere leraar is dan wie geregeld improviseert en 30 procent afwijst. Maar monetariseren, meten en becijferen leiden als vanzelf tot de wensdroom van meer zogenaamde baten voor minder zogenoemde kosten. In de markt mag dat een redelijk beginsel zijn – ofschoon als dogma ook bepaald niet onomstreden – in de wetenschap gaat het niet op. Dat bleek nog onlangs weer tijdens de uitreiking van onze Descartes-Huygensprijzen, waar beide laureaten, ofschoon zeer succesvol in de arena van megasubsidies in proteomics en neurowetenschappen, hartgrondig beleden dat het juist meestal de kleinere projecten zijn waarin de ware excellentie huist en ook de effectiviteit. Dit slaat dus alweer terug op onze integriteit als wetenschapsbeoefenaars, om financiers en beleidsmakers ervan te doordringen dat de wetenschap niet werkt zoals de markt. Weliswaar worden ze beide aangejaagd door wedijver, maar wetenschap is eerder het terrein van competitie dan van concurrentie. Misschien lijkt wetenschap wat dat betreft wel meer op sport of zelfs kunst, dan op het bedrijfsleven

In elk geval: het is hoog tijd dat onze wereld ophoudt met marktmimicry, en zich de diagnose aantrekt die de Raad van Economisch Adviseurs onlangs voor de gehele Nederlandse publieke sector heeft gesteld: die aapt te veel het bedrijfsleven na, daarmee de unieke kwaliteiten van de eigen sector miskennend.⁴ Met als gevolg, zo ben ik geneigd er achteraan te denken, dat jonge mensen bij de keuze voor een werkring in de publieke sector het gevoel krijgen dat zij ten hoogste zouden opgaan voor de Paralympics.

Maar hoor, om met Nijhoff te spreken, de nachtegaal hervat zijn lied in 't hartje van de stad. Wie wil, kan weer een nieuw geluid vernemen, en de prille klanken daarvan wil de KNAW graag helpen rondbazuinen. Dat geluid begint met het waarden en vertolken van de eigen stem – want juist die eigenheid, en het afwijkende, brengen ons dicht bij de ziel van wetenschap en universiteit. Daar zou de kern van het beleid bij moeten aangrijpen, zowel voor onderzoek als onderwijs.

Onderzoek

In oktober 2003 publiceerde het Centraal Planbureau een document onder de waarschijnlijk geestig bedoelde titel *Prikkel de prof*. Het handelde over de vraag of de prestaties van universitaire onderzoekers moesten worden opgevoerd, en zo ja hoe. In dat kader werden 'vijf belangrijke

⁴ Raad van Economisch Adviseurs: *Lof der eenvoud*. Den Haag, 2007. Voor een literaire verwoording van dezelfde overtuiging zie Marcel Möring: 'Het loket', *Transito* 1999, p. 51-63.

inzichten' aangereikt, waarvan het eerste neerkwam op het feit dat uit empirisch onderzoek telkenmale blijkt 'dat financiële prikkels van invloed zijn op gedrag'. Ter adstructie daarvan werd verwezen naar 'een nu al klassiek artikel' uit 2000, dat laat zien wat de effecten waren van de invoering van stukloon in plaats van uurloon in een bedrijf: de productiviteit 'nam met maar liefst 44 procent toe'. Het bedrijf in kwestie verving kapotte autoruiten. Het gaat mij er niet om dat deze vergelijking met Kwikfit niet chic genoeg zou zijn voor onze fijnbesnaarde geesten, maar dat ze net zomin ergens op slaat als wanneer men onderzoekers zou gaan vergelijken met staatshoofden, doodgravers of filmsterren. Dat het Centraal Planbureau dit empirisch inzicht uit het productiebedrijf toch meende te moeten releveren in een beschouwing over prestaties in de wetenschap, acht ik een zorgelijk teken.⁵

Nu kan men tegenwerpen dat dit voorbeeld een exces is, en nooit tot grondslag van beleid verheven. Maar wat de laatste jaren wel is ingevoerd, getuigt volop van marktdenken en marktwerking in de wereld van de wetenschap. In feite heeft economische zaken op de bok gezeten bij alle nieuwe concoursen om de grote onderzoekssubsidies. Met hun verheffing van private allianties tot noodzakelijke voorwaarde – concreter: alleen extra geld voor wetenschap indien men samenwerkte met het bedrijfsleven – hebben zij enorm de markt begunstigd. Onderwijl is het dingen naar deze fondsen zelf ook al weer voorwerp van marktwerking geworden, met tekstschrijfbureaus, subsidiologen en consultants die zich opwerpen om wetenschap te laten scoren. Er hebben zich gelegenheidsconsortia gevormd die werkten onder een tijdsdruk die niet in verhouding stond tot de bedragen waarom het ging, met een geheel eigen bureaucratie en een soms zorgelijke tendens om insiders te favoriseren. Met op de achtergrond de overtuiging bij bestuurders en beslissers dat men, net zoals bij grote bedrijfsinvesteringen, in de wetenschap vooraf strategische keuzes moest maken waarop men wel en niet wenst in te zetten. Nu kan zo'n strategie ex ante soms zinnig zijn en zelfs wel eens noodzakelijk, want de moderne wetenschap is kostbaar en zelfs een rijk land kan niet alles in gelijke mate nastreven. Afwegingen en impulsen langs verkozen lijnen zijn dus heus niet generaal taboe. Zolang men maar voor ogen houdt dat ze niet het wezen raken, en men die broodnodige wetenschap minstens zo sterk via de ziel blijft voeden.

Dat betekent eerst en vooral: met oog voor de lange termijn. De hypermoderne koolstofnanotechnologie, met zijn opwindende bedrijfsmatige mogelijkheden waarvoor ons lid Carlo Beenakker in 2006 de AkzoNobelprijs ontving, gaat terug op een destijds onopgemerkt theoretisch artikel van Wallace uit 1947, waarvan pas twee generaties later de experimentele validering en potentiële commerciële uitnutting zijn gezien. Bij vrijwel alle doorbraken is het langs een dergelijke weg gegaan, zoals blijkt uit het werk van Joel Mokyr die vorig jaar de Heinekenprijs kreeg voor zijn onderzoek naar de correlatie tussen technologische en economische vooruitgang door de eeuwen heen. Vrijwel alle grote innovaties zijn begonnen bij nieuwsgierigheidsgedreven onderzoek. Iedereen met kennis van zaken weet dit en het is al vaak genoeg gezegd, maar dreigt telkens weer te worden verdrongen door belangen en scoringsdrift op korte termijn. Inmiddels is het beleid hier lelijk doorgeslagen, zo zeggen ook onze leden die altijd hebben gewerkt op het spannende snijvlak van fundamenteel en toegepast onderzoek, en die aan de wieg hebben gestaan van technologische topinstituten. Zij weten als geen ander dat echte innovatie geen kwestie is van strooigoed, maar van het scheppen van klimaat en investeren in klimaatbeheersing, ook al is dat dan misschien geen uitgesproken sexy bezigheid.⁶

Na diverse tegengeluiden tegen het ad-hocbeleid⁷ begint nu gelukkig de correctie veld te winnen. Het recente coalitieakkoord getuigt ervan met een op dit niveau lang niet gehoorde frase 'Er

⁵ *Prikkel de prof. Een analyse van de bekostiging van universitair onderzoek*. CPB document 36, hoofdstuk 4, m.n. par. 4.2 Zie ook het commentaar van J.A.I. Wendt, 'Oordelen over rechten?', in *Rechtsgeleerd Magazijn* 2006, p. 202-211, m.n. 208. (Met dank aan prof. Frank van den Ingh, Radboud Universiteit)

⁶ In haar recente oratie stelde de Wageningse bestuurskundige prof. Katrien Termeer dat innovatie allerminst gediend is met bestuurders die snel en doelgericht wilden scoren ('Innovatie vergt nederigheid': www.scienceguide.org). De jongste geschiedenis in Nederland lijkt haar visie te bevestigen: een jaar geleden stelde het CPB vast dat uit de FESgelden te veel zwakke projecten zijn gefinancierd: van de 490 miljoen euro besteed aan 24 projecten vertonen er slechts 6 een gunstig, 4 een gemengd en 14 een negatief beeld. (Rapport *Investeren in kennis en innovatie*, mei 2006).

⁷ Bijvoorbeeld uit de hoek van KNAW en AWT, en uitlatingen van Wouter Bos tijdens de verkiezingscampagne. Zie resp. brief KNAW aan de minister-president d.d. 2-11-2006, het AWT-advies *Balanceren met beleid* en de woorden van Bos in *Onderzoek Nederland* 22-9-2006.

wordt [...] extra geïnvesteerd in het ongebonden en zuiver wetenschappelijk onderzoek'.⁸ Wel zijn de bijbehorende volumes in de financiële paragrafen erg krap bemeten, en bovendien vraagt het erom de procedures en de gremia dienovereenkomstig aan te passen, met navenant verruimde criteria omtrent betekenisvol onderzoek, meer oog voor lange termijn en een veel ruimere, wijzere opvatting van maatschappelijke valorisatie, die zeer veel meer inhoudt dan zich in euro's laat uitdrukken. Het Innovatieplatform-nieuwe-stijl met een verheugende inbreng van Akademieleden geeft hierop goede hoop, zeker als daar geluiden gehoor gaan vinden zoals van de verzamelde Spinozaprijswinnaars en de voormalige commissie-Chang. Die onderstrepen ook dat beoordeling via NWO veel beter uitzicht biedt op selectie van de echte excellentie. Het is dan ook verheugend dat het coalitieakkoord in dezelfde passage spreekt van extra investeringen in de tweede geldstroom.

Daarbij past dan wel een klemmend beroep op NWO, om de ziel van de wetenschap niet te verloochenen en niet te diep te buigen voor economische valorisatie.⁹ Van de drie zuilen waarop NWO berust – open competitie, persoonsgerichte subsidies en thematische programma's – hebben de eerste twee de afgelopen jaren flinke zijwaartse druk ondervonden van de derde, waarin behoeften uit de markt de toon aangaven – en dat terwijl de meeste geluiden uit het wetenschappelijke veld juist voor de twee eerstgenoemde pleiten. Ze zijn als steunvormen kleinschaliger en minder vatbaar voor weidse regie, maar beter voor de wetenschap. Dat komt waarschijnlijk mede omdat persoonsgerichte peer review van alle instrumenten voor wetenschappelijke kwaliteitsbeoordeling het best ontwikkeld is, zoals ook de geluiden leren uit de nieuwe KNAW-commissie voor Kwaliteitszorg, de leden daarvan uit de bedrijfsresearch inclusief. Opvallend was ook hoe bij de recente beoordeling van de Nederlandse medische wetenschap uitdrukkelijk een lans werd gebroken voor zulke persoonsgerichte steunvormen,¹⁰ terwijl ook De Jonge Akademie zich ten gunste hiervan uitsprak. Kortom: de voorkeur voor persoonsgerichte selectie is geen atavisme of een troetelkind van kleine, onpraktische vakken, maar een breed gedragen preferentie in het veld, ook bij de wetenschappers van de toekomst. Als vorm van selectie zeker zo streng, ligt de acceptatiegraad vele malen hoger. Een bijbehorend teken aan de wand is ook dat het steevast de persoonlijke programma's bij NWO zijn die de meeste waardering oogsten: zie het draagvlak voor Vernieuwingsimpuls en de Spinozapremies. Persoonsgerichte beoordeling is het aangewezen kanaal voor inhoudelijk hoogwaardig wetenschapsbeleid.

En inderdaad: dit deel van mijn betoog komt tevens neer op een pleidooi voor minder bovenhandse sturing en meer vrijheid van onderzoek. Zoiets wekt tegenwoordig wel eens wantrouwen bij de buitenwacht van politiek en economie, waar men vrijheid van onderzoek veel te gemakkelijk associeert met nieuwe vrijgestelden. Maar vrijheid is uitdrukkelijk iets anders dan vrijblijvendheid. Niemand zou dat overigens beter mogen beseffen dan de markt zelf, die altijd vraagt om vrijheid, zo min mogelijk regels en ruim baan voor het bedrijfsleven. Dat kan ik goed begrijpen van VNO en MKB, die uit ervaring weten dat aldus de creativiteit van ondernemerschap goed tot zijn recht kan komen. Maar, zo zou ik vanuit onze ervaringsdeskundigheid willen toevoegen: eis die ruimte niet alleen voor ondernemers op, maar gun haar ook aan onderzoekers. Ook de kenniseconomie floreert niet als planeconomie. Wat dat betreft hebben onderzoek en ondernemerschap de ziel gemeen.

Onderwijs

Alvorens over onderwijs te spreken, een enkel woord over de vraag waarom de KNAW zich met dit thema zou moeten occuperen. Op onze gevel prijkt immers de zinspreuk 'Zuiver om de wetenschap', en in een toegespitste opvatting zouden we ons daartoe kunnen beperken. Het huidige bestuur, en naar mijn indruk het overgrote deel van ons genootschap, is er echter juist gelukkig mee dat al onder de vorige president de Akademie interesse heeft getoond voor wat er in het onderwijs omgaat. Wie zoals wij zijn strategisch plan de titel meegeeft *Duurzame wetenschap* en dus de blik richt op de lange lijnen, is alleen al daarom gehouden oog te hebben voor het onderwijs. Tot inspiratie zou ons daarbij een vierde schilderij van Ferdinand Bol mogen dienen: al weer een monumentaal schoorsteenstuk voor

⁸ *Coalitieakkoord* (7 februari 2007), p. 16. Wel bevat een zin een wonderlijke clausulering: 'met speciale aandacht voor de ontwikkeling van duurzame energie'.

⁹ Eenzelfde commentaar gaf de AWT op NWO's strategisch plan: zie het briefadvies van 20-7-2006 op www.awt.nl.

¹⁰ Zie het KNAW-advies *Gezondheidsonderzoek: het investeren waard*, door voorzitter Löwenberg van de Raad voor Medische Wetenschappen op 11 april 2007 aangeboden aan minister Plasterk.

dit Trippenhuys geschilderd, maar in de boedelscheiding met het Rijksmuseum richting die laatste instelling gegaan, en daar in depot beland. Het is de *Allegorie op het onderwijs*, en toont Margaretha Trip, die in de gedaante van Pallas Athene haar jongere zusje Anna Maria Trip onderwijst. De godin leidt de schrijfstift van het jonge meisje, terwijl putti leerboeken aandragen. Met helm en schild getooid, is Pallas bij Ferdinand Bol als strijdster voor vrede en vrijheid uit de oorlog teruggekeerd om haar taak als beschermer van kennis en onderricht weer op te vatten. De pauwenveren op haar helm waarschuwen vermoedelijk voor hovaardij.¹¹

Wat een weldadige zeventiende-eeuwse wijsheid vergeleken bij de smalle, platte visie die de laatste jaren leidend is geweest in het beleidsdenken en -doen rondom ons hoger onderwijs! Onderwijs als product en de student als rondshoppende kritische consument waren al evenzeer misplaatste projecties van marktdenken op de universitaire wereld. De Akademie geeft het neoliberale leerrechtenmodel graag de zegen na. Moge het ons bemoedigen ook korte metten te maken met twee andere marktkarikaturen: de student als ‘manager van zijn eigen leerproces’ en de universitaire studie als een schutsluis naar de arbeidsmarkt. Het eerste heeft geleid tot een enorme afstandelijkheid in onze onderwijscultuur, vooral bij de studentrijke en relatief stafarme opleidingen;¹² het tweede tot versmalling van het onderwijs tot scholing met te weinig vorming. Om dit tijt te keren, is vereist dat de onderwijsgeevenden hun primaire verantwoordelijkheid hernemen, en dat het grootste, maar bestuurlijk ook het meest verwaarloosde deel van het universitaire onderwijs inhoudelijk wordt verrijkt: de bacheloropleiding. Daar dient een nieuw evenwicht te worden gevonden tussen vakgerichte en algemene kennis en vaardigheden.¹³ Wie zo’n pleidooi gegeven de moderne, verzakelijkte en gespecialiseerde samenleving dagdromerij vindt, moet bij het navolgende twee kapitale feiten in gedachten houden die inmiddels overvloedig door empirisch onderzoek zijn gestaafd en wellicht zelfs causaal samenhangen: ten eerste dat de doorsnee Nederlandse student de studie doorloopt in de helft van de tijd die ervoor staat, en slaagt;¹⁴ ten tweede dat vele studenten klagen over te weinig uitdaging. Er is met andere woorden wel degelijk ruimte voor en zelfs behoefte aan substantiëler en meer inspirerend onderwijs.¹⁵

Bij het denken over onderzoek spiegelen wij ons graag aan Amerikaanse topuniversiteiten; welnu, laten wij dat dan ook eens doen voor het universitaire onderwijs. Natuurlijk is dat in Amerika gefundeerd in een andere traditie dan het onze: het Angelsaksische *liberal arts* curriculum – als model overigens afkomstig uit het oude Europa – huldigt een andere onderwijsfilosofie dan het Duitse, meer vakgerichte model waaraan het Nederlandse systeem schatplichtig is. Maar laten we deze verschillen niet uitvergroten. Het gaat bij yin én yang om jongelui die toenemend internationaal georiënteerd zijn, en participeren in een mondiale wereld, terwijl ook de Amerikaanse universiteiten hun studenten brengen naar een baan in een hoogst competitieve, materialistische samenleving en dan ook nog eens bolwerken zijn van hooggespecialiseerd toponderzoek. En toch proberen zij temidden van dit alles trouw te blijven aan de missie, hun studenten te vormen tot ontwikkelde mensen en verantwoordelijk

¹¹ *Het Trippenhuys te Amsterdam*. Amsterdam, 1983, p. 205-207.

¹² Of ritualisering, zoals ons lid W.K.B. Hofstee het heeft genoemd in zijn bijdrage aan *Hoger onderwijs* 19 (1999), p. 20-29.

¹³ De ‘Nijmeegse rede’ van Akademielid Kees Schuyt biedt hiervoor nog altijd een rijke grondslag: *Op academisch niveau: scholing en vorming in een gedifferentieerd stelsel van hoger en wetenschappelijk onderwijs*. Toespraak ter gelegenheid van de opening van het academisch jaar. Nijmegen, 1998. Overigens is de spanning tussen beroepsvoorbereiding en algemene vorming aan de universiteit al oud: zie bijv. de redevoering van de grote historicus Fruin in *Handelingen en mededeelingen Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden* 1900-1901, p. 89-105. (‘Ongelukkig de jonge mensch die in de edelste gaven van zijn geest niets hoogers ziet dan de werktuigen waarmee hij zich eens zijn brood zal verdienen’).

¹⁴ Zie het in n. 12 genoemde artikel van Hofstee, die laat zien dat mede dankzij de welig tierende cultuur van uittreksels en oude tentamenopgaven ten opzichte van twintig jaar geleden hetzelfde diploma in de helft van de tijd wordt behaald.

¹⁵ Zelfs in de studie die de meeste uren vergt, geneeskunde, pleit men voor ‘vruchtbare nuttelosheid’ en bredere algemene vorming: zie J.C.C. Borleffs: *Nieuwe dokters, goede dokters?* Inaugurele rede als hoogleraar medisch onderwijs, Utrecht, 31-1-2006, p. 13. Het zal duidelijk zijn dat zeker een universiteit die zich wil onderscheiden van het HBO hier een belangrijke taak heeft. Intussen is de gedachte ook in context van het HBO toepasbaar: zie de bijdrage van HBO-voorzitter Kees Boele aan de Forumpagina van *de Volkskrant* van 18-1-2007 onder de titel ‘Marktdenken schaadt onderwijs’.

burgerschap. Natuurlijk staan die immateriële leerdoelen ook ginds onder druk, en als het op marktinvloed aankomt, kan Amerika er ook wat van. Maar na een aantal schotschriften onder titels als *Academic capitalism* en *University inc. The corporate corruption of higher education* is het besef dat hier een ziel valt te behoeden inmiddels tot het centrum doorgedrongen, getuige alleen al twee recente boeken van bestuurders van Harvard University: *Universities in the marketplace* van Derek Bok en *Excellence without a soul* van Harry Lewis.¹⁶

Zij loodsten Harvard naar een nieuwe ronde van *curriculum reform* die de studies moet helpen behoeden voor verkrumming in superspecialismen en kortzichtig opportunisme bij zowel studenten als docenten.¹⁷ Men durft daarbij in de eerste plaats pal te staan voor de exemplarische betekenis van een gedegen academische opleiding – waarin, om met Anthony Grafton van Princeton te spreken, een toekomstige investmentbanker nachten kan doorwerken aan een probleem waarmee hij nooit meer in aanraking zal komen, om jaren later toch nog dankbaar te zijn voor die ervaring.¹⁸ Maar ook is men diep overtuigd van het belang van algemene ontwikkeling, en dat wil zeggen culturele geletterdheid voor bèta's, kennis van *science* bij alfa's en een goed besef van hoe recht en samenleving werken bij eenieder met een academische graad. De zorg hiervoor mag zeker niet alleen worden gedeponereerd op het bordje van de middelbare school (om daarna te klagen dat die het onvoldoende levert); ook de universiteit heeft hier wel degelijk een taak. De bredere blik is essentieel om onze studenten te helpen komen tot wat de president van Cornell University identificeerde als een van de belangrijkste academische leerdoelen van vandaag: *wisdom in the age of information*.¹⁹

In het *discours* over het Nederlandse universitaire onderwijs – voor zover het er al is – is dit soort proza letterlijk ongehoord. Een enkel honourstraject of hagepreek daargelaten, lijkt de sturing daarvan zich bij ons geheel te hebben verzoend met de universiteit en zelfs de faculteit als federatief verband, waarin afzonderlijke eenheden – *business units* – knokken voor de eigen cijfers, en exercities bij de burens, en al helemaal de overburens, als verlies en vaandelvlucht worden gezien. En als men pech heeft, heeft men er nog een politiek correcte legitimering voor: docenten zijn nu eenmaal vakdeskundigen, de gewenste bredere vorming moet ieder voor zichzelf kunnen bepalen en die te verweven in een universitair curriculum zou rieken naar bedilzucht. Ik zie het wezenlijk anders: wie zich van zulke verantwoordelijkheden distantieert, heeft aan een onderwijsinstelling eigenlijk niets te zoeken, laat staan te brengen.

Een dergelijke lijn van denken zou mijns inziens niet alleen welkom zijn in onze bachelortrajecten, maar ook in het eindstadium van onze academische cyclus: voor onze promovendi en postdocs. Ook daar zou aandacht voor bredere kwalificaties op zijn plaats zijn.²⁰ Natuurlijk gaat het in die kringen om het hoogwaardige gespecialiseerde onderzoek, maar is het daartoe absoluut noodzakelijk dat promovendi zich oppompen tot wetenschappelijke bodybuilders die alleen maar bruikbaar lijken in het krachthonk van het pure onderzoek? (En daarom alles daarbuiten als terugvalpositie zien, en gefrustreerd afhaken of zelfs afzien van een loopbaan in wetenschap, waar nu

¹⁶ J. Washburn: *University, Inc. The corporate corruption of American higher education* (New York, 2005); D. Bok: *Universities in the marketplace. The commercialisation of higher education* (Princeton etc., 2003); H.R. Lewis: *Excellence without a soul. How a great university forgot education* (New York, 2006). Zie ook D. Bok: *Our underachieving colleges. A candid look at how much students learn and why they should be learning more* (Princeton etc., 2006) en D.L. Kirp: *Shakespeare, Einstein, and the bottom line. The marketing of higher education* (Cambridge (Mass.), 2003).

¹⁷ Zie voor het resultaat: *Report of the Task Force on General Education*, Harvard University, Faculty of Arts and Sciences, 2007. Met dank aan sinoloog en Akademielid Wilt Idema (Harvard University), die mij op de hoogte hield van de voornaamste stukken en stadia in dit langjarige proces.

¹⁸ A. Grafton, 'The nutty professors. The history of academic charisma', *The New Yorker* 23-10-2006.

¹⁹ De twee andere doelen luiden 'Life in the age of the genome' en 'Sustainability in the age of development'. Voor alle drie doelen werden *task forces* ingesteld, die het curriculum van Cornell langs deze lijnen moeten helpen verrijken. Zie www.cornell.edu/collaborative.

²⁰ Eenzelfde geluid uitte de fysicus Bart Noordam, bijzonder hoogleraar vanwege FOM aan de Universiteit van Amsterdam bij zijn oratie (5 oktober 2006, uitgave Vossiuspers UvA). Vanuit het Nederlands Kanker Instituut ijvert dr. Peter Peters voor vergelijkbare zaken: zie inmiddels www.postdoc-development.eu. Zie ook 'Een doctorstitel als handicap', *Het Financieele Dagblad* 23-11-2006 en de bijdrage van Bergman en Van Deursen (Vereniging voor medisch-wetenschappelijke onderzoekers) op www.scienceguide.org: 'Gaan we iets hebben aan Plasterk?'

eenmaal altijd te weinig vaste plaatsen zullen zijn?) Ik ben ervan overtuigd dat onze doctores een geweldige kwaliteitsimpuls kunnen betekenen voor allerlei sectoren in de samenleving. Ons land telt relatief weinig gepromoveerden, landen als het Verenigd Koninkrijk, Duitsland en Zweden hebben er twee tot vier keer zoveel²¹ – dat zou wel eens kunnen zijn omdat bij ons het doctoraat enkel wordt beleefd, en ook wel vormgegeven, als loopplank naar de wetenschap, en veel te weinig zichtbaar is als bredere waarde.

Markt en ziel heet deze rede, en zij ging over een spanningsveld. Maar de titel is allerminst als tegenspraak bedoeld; markt en ziel zijn juist als twee-eenheid levensvatbaar.²² Vereist is dan wel dat we beginnen bij de ziel, en dat houdt in dat wetenschap en universiteit institutie moeten durven zijn en niet alleen organisatie.²³ Dat wil dan zeggen instituut van de verbeelding – maar niet van de arrogantie. Juist vanuit sterk zelfbewustzijn passen ons groot verantwoordelijkheidsbesef en intens verkeer met de omgeving. Het komt er dus op neer dat ik onze wereld in engere zin wat minder en in ruimere zin juist wel wat meer marktdenken zou willen toewensen.

Akademie

En, ten slotte, de KNAW zelf? Die moet natuurlijk wel bij uitstek institutie durven zijn. Dat impliceert dat wij vanuit onze adviestaak intern en extern onze stem moeten verheffen, maar ook zelf moeten proberen in praktijk te brengen wat wij preken. Allianties met de markt moeten wij niet schuwen waar ze kansen bieden, en in dat verband was het bijzonder dat de KNAW het afgelopen jaar voor het eerst heeft deelgenomen in een BV, gesticht ter exploitatie van patenten van ons lid en instituutsdirecteur Hans Clevers. Intussen blijft de hoofdtaak van al onze instituten het verrichten van onderzoek van hoge wetenschappelijke relevantie, dat bij strenge peer review uitblinkt. Een goed bestuur van al die instituten vereist vandaag de dag professionalisering, waarbij wij tegelijkertijd moeten waken voor champignonteelt in het management. Maar misschien is het per saldo wel het genootschap zelf dat het meeste kan betekenen voor herwaardering van de ziel in academisch Nederland. Onze Akademie omvat alle wetenschappen, en is dus ideaal bewerktuigd voor het bredere gesprek. Maar als wij eerlijk zijn, komt het er te zelden van. De excellente specialisten die wij selecteren, raken in onze structuren gemakkelijk verkokerd in secties en afdelingen, waarmee de KNAW unieke kansen ongebruikt laat voor het gesprek tussen snaartheoreticus, socioloog en sanskritist. Gelukkig ontwikkelt nu de commissie Forumfunctie initiatieven voor de dialoog tussen de disciplines, in welk verband ik u nog eens bijzonder wil attenderen op onze dispuutenavond op 11 juni a.s., die een even doorslaand succes belooft te worden als onze recente diesviering, die op 8 mei voor het eerst leden van KNAW en De Jonge Akademie inhoudelijk en persoonlijk samenbracht. In dergelijke initiatieven en het bevorderen van brede inspiratie schuilt naar mijn oordeel een groot deel van de toekomst van de KNAW. Laten we met enig idealisme inzetten op geestverruiming in het Trippenhuys, en van daaruit in de universitas neerlandica en – mag het zijn – in Nederland.

²¹ Zie de ministeriële nota *Onderzoekstalent op waarde geschat*. Ministerie van OCW, oktober 2005.

²² Zo is er absoluut geen tegenstelling tussen brede vorming, grensverleggend onderzoek en innovatieve economie. Sterker nog: volgens Nobelprijswinnaar economie Edmund S. Phelps heeft de Verenigde Staten zijn leidende economische positie mede te danken aan de wisselwerking tussen Wall Street en het brede liberal arts curriculum: zie zijn bijdrage over 'Entrepreneurial culture' aan *The Wall Street Journal* van 12 februari 2007. Ook Heinekenprijswinnaar Joel Mokyr is overtuigd van het verband tussen intellectuele en zakelijke innovatie; de werktitel van zijn komende boek luidt dan ook *The industrial enlightenment*. Vgl. Frits van Oostrom: 'Mozes en de doortocht door de polder', *Zout* [corporate magazine KPMG] 4 (2006), p. 62-65.

²³ Uit het recente imago-onderzoek in opdracht van de VSNU blijkt precies dit: het Nederlandse publiek vindt en verwacht van universiteiten dat ze bijzondere instellingen zijn, maar beleefd (en betreurt) ze in toenemende mate als 'te gewoon'.